
Ганна Міхальчук (*Мінск, Беларусь*)

**ВАВЕЛЬСКІ СПІС З ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА
АРХІВА Ў КРАКАВЕ: ТЭКСТАЛАГІЧНЫЯ АСПЕКТЫ
ДАСЛЕДАВАННЯ**

Уводзіны. Характарыстыка крыніц

Больш за паўтара стагоддзя адзіным вядомым спісам поўнага зводу агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ¹ з'яўлялася Хроніка Быхаўца — транслітараваная з дапамогай польскай лацінкі летапісная копія канца XVII — пачатку XVIII ст., якая ў канцы 20-х гг. XIX ст. была знойдзена ў прыватнай бібліятэцы Аляксандра Быхаўца². Арыгінал гэтага помніка ў сярэдзіне 50-х гг. XIX ст.

¹ Арыгінальны помнік беларуска-літоўскага летапісання першай трэці XVI ст.

² Назва рукапісу дала назву і ўсяму поўнаму зводу — Хроніка Быхаўца.

бясследна знік, што прыўнесла значныя карэктывы ў працэс вывучэння як самога поўнага зводу, так і беларуска-літоўскага летапісання ў цэлым. Не рукапіс, але выдадзеная ў 1846 г. гісторыкам Тэадорам Нарбутам публікацыя хронікі [21] доўгі час заставалася асноўнай і адзінай крыніцай для даследаванняў поўнага зводу.

Кожны навуковец у такім выпадку заўжды павінен быў улічваць, што мае справу з перавыданнем крыніцы, дакладнасць якой з улікам прапажы рукапісу і ўнікальнасці Хронікі Быхаўца спраўдзіць было немагчыма. Некаторымі даследчыкамі пад сумнеў ставілася і сама арыгінальнасць помніка [2; 16, с. 15; 24, с. 591].

Варта зазначыць і тое, што пра факт існавання ў XVI ст. спісаў, блізкіх да Хронікі Быхаўца, на працягу ўсёй гісторыі вывучэння гэтага помніка сведчылі як паасобныя гістарыяграфічныя крыніцы — «Хроніка» Мацея Стрыйкоўскага [23], «Historia o Drzewie Krzyża Świętego» Войцеха Руфіна [22], «Drzewo Zywota» Яцака Яблонскага [18], так і вынікі некаторых навуковых даследаванняў. У прыватнасці, гісторык Аляксандр Рogaў, аналізуючы «Хроніку» М. Стрыйкоўскага, прыйшоў да высновы, што крыніцамі гэтага помніка былі спісы, блізкія да Хронікі Быхаўца, але не ідэнтычныя ёй [8, с. 249]. На тое, што адзін са спісаў поўнага зводу быў у карыстанні В. Руфіна, звярталася ўвага польскіх даследчыкаў Тадэвуша Мікалая Трайдаса [25, с. 17] і Мар'юша Казанчука [19, с. 76–77]. Аднак без наяўнасці рукапісаў дадзеныя высновы цягам доўгіх гадоў заставаліся толькі гіпотэзамі. Сам жа факт таго, што поўны звод, у адрозненне ад іншых зводаў беларуска-літоўскага летапісання, дайшоў да нашага часу толькі ў адным, арыгінал якога да таго ж быў страчаны, спісе, ставіў пад пытанне распаўсюджанасць гэтага помніка [5, с. 74; 6, с. 17].

З улікам усяго вышэйапісанага сапраўднай падзеяй, калі не сказаць сенсацыяй, для беларускага і замежнага летапісання стала адкрыццё новага спіса агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ, названага па месцы захавання Вавельскім. Спіс быў выяўлены ў 2011 г. у фондах Нацыянальнага архіва ў Кракаве (сямейны архіў Сангушкаў, фонд № 637, архіўная справа ARS 144)¹ гісторыкам Гедымінасам Лясмайцісам. У навуковы ўжытак гэты помнік быў уведзены літоўскім філолагам-летапісанням Кястутцісам Гудмантасам, які зрабіў першае палеаграфічнае апісанне помніка і першым выказаў меркаванне аб яго прыналежнасці да поўнага зводу агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ [17].

У беларускае крыніцазнаўства Вавельскі спіс быў уведзены ў 2016 г.: у 45-м нумары выдання «Białoruskie Zeszyty Historyczne» намі быў апублікаваны артыкул «Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства

¹ Archiwum Narodowy w Krakowie, Oddział I na Wawelu, Archiwum Sanguszków, zespół nr 637, sygnatura ARS 144.

Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносін з “Хронікай Быхаўца» [4]. У артыкуле акрамя расчытанага тэксту помніка прадстаўлены ўласныя вынікі азнаямлення з рукапісам і матэрыяламі яго адзінкі захавання.

Згодна з папярэднімі высновамі, на старонках Вавельскага спіса прадстаўлены фрагмент (страчаны пачатак і канец) аднаго са спісаў поўнага зводу агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ. Гэта адзіны вядомы на сёння кірылічны спіс поўнага зводу. Палеаграфічны аналіз паперы, вадзяных знакаў і почырку дазваляе датаваць яго другой паловай XVI ст. — 70–90-мі гадамі. Сярод гіпатэтычных уладальнікаў рукапісу — князі Астрожскія-Заслаўскія, чый архіў пасля выгасання роду перайшоў у спадчыну Сангушкам, а таксама самі князі Сангушкі, у чый зборак адзін са спісаў поўнага зводу агульнадзяржаўнага летапісання ВКЛ мог захоўвацца ад пачатку [4, с. 206].

Не выключанай, хоць і дастаткова гіпатэтычнай, з’яўляецца сувязь Вавельскага спіса з віленскай каралеўскай бібліятэкай Жыгімонта II Аўгуста: частка бібліятэчных збораў пасля смерці караля і вялікага князя патрапіла на абшары Малапольшчы, у тым ліку і ў прыватныя ўладанні магнатаў [9].

Аб’ём захаванага ў Вавельскім спісе летапіснага фрагмента складае 26 аркушаў, альбо 52 старонкі (285–336). На некаторых аркушах прысутнічаюць сляды старой кірылічнай пагінацыі — унізе 295 старонкі пазначана літара ̄ (6), унізе 311 старонкі — літара ̅ (7). Прысутнасць на старонках рукапісу лічбавай кірылічнай сістэмы сведчыць пра тое, што захаваны фрагмент рукапісу некалі ўваходзіў у склад больш вялікага кодэкса, а значыць і большага па аб’ёме летапіснага помніка [4, с. 193, 195].

Тэксталагічныя назіранні, зробленыя намі пры першасным аналізе рукапісу Вавельскага спіса, дазволілі зрабіць папярэднія высновы адносна арыгінальнасці тэксту рукапісу і яго ўзаемазвязі з Хронікай Быхаўца. У прыватнасці, было адзначана, што Вавельскі спіс уяўляе сабой копію; што Вавельскі спіс і Хроніка Быхаўца ўзыходзяць да агульнага праатографа (адлюстроўваюць агульны архетып); што Вавельскі спіс не з’яўляецца кірылічным праатографам Хронікі Быхаўца [4, с. 206].

Адзначаны і такія асаблівасці тэксту рукапісу, як: 1) наяўнасць некалькіх відаў почырку (прычым характэрна, што ў пераважнай большасці выпадкаў іншым почыркам запоўнены невялікія фразы ў сярэдзіне радка, што, у сваю чаргу, можа сведчыць пра тое, што асноўны перапісчык пакідаў у тэксце лакуны, якія пазней запаўняліся іншым пісцом); 2) наяўнасць паўтораў і выпраўленняў; 3) наяўнасць кустадаў, выкарыстанне якіх не адпавядае сваму прызначэнню [4, с. 195–198].

Нягледзячы на тое, што паасобныя тэксталагічныя назіранні над Вавельскім спісам ужо патрапілі ў поле навуковай зацікаўленасці вучоных, неабходнасць больш падрабязнага — заснаванага на аналізе паасобных розначытанняў — тэксталагічнага аналізу дадзенага помніка не страціла сваёй актуальнасці, а для даследавання ўсяго поўнага зводу мае прынцыпо-

вае значэнне. Гэта дасць магчымасць прасачыць асаблівасці адлюстравання агульнага праатографа ў спісах Вавельскім і Хроніка Быхаўца; а таксама асаблівасці ўзаемадачынненняў Вавельскага спіса са спісамі іншых зводаў беларуска-літоўскага летапісання.

Аналіз розначытанняў

Супастаўляльны аналіз паралельных тэкстаў Вавельскага спіса і спіса Хроніка Быхаўца выявіў паміж імі шэраг розначытанняў, сярод якіх: лексічныя замены; адрозненні ў марфемнай структуры слоў; лексічныя варыянты фанетычнага і арфаграфічнага паходжання; пропускі слоў і тэкставых фрагментаў; інверсія словаформ.

Натуральна, што не ўсе з пералічаных розначытанняў характарызуюцца аднолькавай ступенню значнасці для высвятлення ўзаемадачынненняў паміж спісамі. У межах дадзенага артыкула наша ўвага (з арыентацыяй метадыку, распрацаваную Дзмітрыем Ліхачовым [3]), будзе звернута на розначытання, якія 1) могуць сведчыць пра свядомую, мэтанакіраваную дзейнасць перапісчыка; 2) з'яўляюцца паказальнымі для характарыстыкі перапісчыка — яго кампетэнцыі, моўных густаў; 3) могуць з'яўляцца адлюстраваннем пэўных этапаў як у гісторыі помніка, так і ў гісторыі яго перапіскі.

Розначытання, якія не маюць сэнсава значнай для тэкстаў ролі альбо ўзнікненне якіх можа кваліфікавацца як вынік міжвольнай дзейнасці перапісчыка (інверсія слоў, пропуск слова ў назве княжаскіх тытулаў; несупадзенні ў выкарыстанні службовых часцін моў (пропуск, замена злучнікаў *и/а*), у межах дадзенага даследавання не разглядаюцца. Па прычыне абмежаванасці аб'ёму прыведзеныя розначытання не ахопліваюць усіх, выяўленых пры тэксталагічным супастаўленні спісаў.

Важна адзначыць і тое, што тэксталагічны аналіз спісаў поўнага зводу праводзіцца з улікам неаднароднасці яго складу. Паводле даследчыкаў, якія ў сваіх працах падрабязна спыняліся на аналізе структуры і крыніц Хронікі Быхаўца (Тэакрыст Сушыцкі [10; 11], Вячаслаў Чамярыцкі [13], Ежы Ахманскі [20], Барыс Флора [12], Мечысловас Ючас [14], Надзея Марозова [5; 6]), у гэтым помніку, акрамя арыгінальных частак, можна вылучыць часткі, створаныя на аснове *Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага і Летапісца вялікіх князёў літоўскіх*. З улікам дадзенай высновы супастаўленне выяўленых розначытанняў Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца з адпаведнымі варыянтамі іншых спісаў беларуска-літоўскага летапісання праводзіцца ў залежнасці ад таго, да якой крыніцы ўзыходзіць выбраны для аналізу фрагмент. Пры неабходнасці праводзіцца супастаўленне па ўсіх спісах.

Цытаты з Вавельскага спіса прыводзяцца па рукапісе [1], з Хронікі Быхаўца — па выданні Т. Нарбута [21]. Розначытання з іншымі спісамі беларуска-

літоўскага летапісання прыводзяцца па публікацыі ў 35-м томе «Полного собрания русских летописей» [7].

Лексічныя розначытання. Сярод найбольш паказальных для характарыстыкі генсалагічных узаемасувязяў Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца з'яўляюцца розначытання, прадстаўленыя **лексічнымі варыянтамі** (як рознакаранёвымі, так і аднакаранёвымі, выкліканымі як сінанімічнай, так і несінанімічнай заменай лексем).

Да лексічных розначытанняў, якія ўзніклі ў выніку несінанімічнай замены лексем, адносяцца:

<i>Вавельскі</i>	<i>Хроніка Быхаўца</i>
А с того вси города полские поделали и всю землю Подолскую шесли, с. 288	a z toho wsi horody Podolskija podelali y wsiu zemlu Podolskuiu osieli, c. 19
А потом Смотрич, и Скалу, и Черный Городок вынял, и вси города позаседал, с. 290	A potom Smotrycz, y Skalu y Czerlenny horod wynial, y wsi horody pozasidal
а я, даст Бог, в него буду на Великден, с. 294	A ja dast' Boh w neho budu na welikdeń, c. 21
...И на самыи Великден рано княз великии со бояры и съ кн(я)зи ѿ заўтрени идет с ц(е)ркви, с. 295	...i na samy wedeniy deń rano, kniaz weliki so bojary y so kniazi ot zawtryni idet z cerkwi, c. 21
понял кн(я)зь великии Улгирдь дочку кн(я)зя великого тферского Юреву княжну Шляну, с. 300	ponial kniaz weliki Olgierd doczku kniazia welikoho Twerskoho Oljewnu , kniaznu Ulianu, c. 22
встродскии кунтор, звали его Гуно-стым , с. 303	Ostrodski kuntor, zwali ieho Liebestyn , c. 23
и поиде к рецѣ к Вилии , с. 310	y poyde k rece k Willii , c. 25
подлуг их воли веру хрестиянскую прияти, с. 322–323	wedlugh ich woli, wiru ich latoryńskuiu pryniaty, c. 29
А люд свои zostави ѿ Высоком городе тогда суцц, и не пустиша в город кн(я)зя Скиргайла с. 331	a Ladekoyze zostalsia u wysokom tohda horode suszczy, y nepustysza w horod kniazia Skirgayla, c. 31

Кантэкстуальны аналіз першага розначытання — *города полские / horody Podolskija*, як і супастаўленне яго з адпаведным фрагментам у іншых спісах беларуска-літоўскага летапісання, дзе паўсюль прысутнічае лексема *подольския*¹, сведчыць, што дадзены варыянт, з аднаго боку, можа быць так

¹ Супр. [7, с. 66], Еўраін. [7, с. 228], Крас. [7, с. 138], Рум. [7, с. 207], Альш. [7, с. 186].

званай памылкай пераасэнсавання альбо памылкай прачытання: не расчытаўшы назву ў праграфе, перапісчык прапанаваў уласны, блізкі па гучанні варыянт. Не выключана, аднак, што замена лексемы *подольския* на *польския* ацурат з'яўляецца асэнсаванай праўкай перапісчыка: пасля Люблінскай уніі Падолле ўвайшло ў склад Польскага Каралеўства, адпаведна падольскія землі правамерна сталі называцца *польскімі*. У такім выпадку розначытанне можна разглядаць як адно са сведчанняў часу перапіскі спіса — 2-я палова XVI ст., пасля 70-х гадоў.

У адрозненне ад першага, другое розначытанне — *Черныи Городок / Czerleny horod* — з большай упэўненасцю можна вызначыць як памылку пераасэнсавання. Лексема *червлёный* са значэннем 'цёмна-чырвоны, барвовы' як складовая частка географічнай назвы пры няправільным расчытанні была пераўтворана ў блізкую па гучанні лексему *чорны*. Адпаведныя фрагменты іншых спісаў беларуска-літоўскага летапісання таксама ўтрымліваюць лексему *червлёный*¹. Варта таксама заўважыць, што ва ўсіх іншых спісах, акрамя Румянцаўскага, як і ў Вавельскім, прадстаўлена форма *городок* (а не *город*, як у Хроніцы Быхаўца), што дазваляе вызначыць гэты варыянт як першасны.

Асобнага каментару патрабуе аналіз розначытання *Великден / wedeniy den*, выяўленага ў так званым апавяданні пра паход Альгерда на Маскву. Акрамя Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца дадзенае апавяданне прысутнічае толькі ў Еўраінаўскім спісе. Як і ў Вавельскім, у Еўраінаўскім спісе прадстаўлена лексема *великдень* [7, с. 223].

Гэтая ж лексема адзначана таксама ў «Хроніцы» М. Стрыйкоўскага. Апісваючы паход Альгерда на Маскву, М. Стрыйкоўскі заўважае, што дадзеныя звесткі сустракаюцца толькі ў «па-руску пісаных літоўскіх летапісах» [23, с. 420], а «рускія хронікі» і іншыя гісторыкі, акрамя Герберштэйна, гісторыю пра паход Альгерда на Маскву не згадваюць [23, с. 421].

Калі зыходзіць з кантэкстуальнага аналізу апавядання пра паход Альгерда на Маскву, то больш апраўданым з'яўляецца варыянт *великдень*, у тым ліку ў спісе Хроніка Быхаўца: вялікі князь Альгерд пагражае прыйсці з войскам на Маскву на Вялікдзень — і здзяйсняе сваю пагрозу. Чым тады можна палумачыць прысутны ў Хроніцы Быхаўца варыянт *wedeniy den*?

На аналізе дадзенага розначытання ў свой час спыняўся польскі гісторык Казімір Хадыніцкі [16, с. 15–16]. Адзначыўшы, што звесткі пра «введений день»² як тэрмін прыходу Альгерда на Маскву пазначаны ў «Софійскім временнику», К. Хадыніцкі выказаў гіпотэзу, што стваральнік Хронікі Быхаўца, памыліўся і, недакладна расчытаўшы інфармацыю з крыніцы, замест *введений день* прачытаў *великдень*. Гэта, у сваю чаргу, паводле даследчыка, абумовіла

¹ Сл. [7, с. 74], Супр. [7, с. 66], Крас. [7, с. 139], Рум. [7, с. 207], Альш. [7, с. 187].

² Свята Увядзення ў храм Божай Маці па праваслаўным календары адзначаецца 21 лістапада.

стварэнне цэлай гісторыі пра велікоднае яйка. Не выключаў гісторык і таго, што варыянт *введений день* у тэкст Хронікі Быхаўца мог быць уведзены Т. Нарбутам [16, с. 15–16]. Мяркуем, ні адна з гіпотэз К. Хадыніцкага не можа лічыцца да канца абгрунтаванай. Больш верагоднай з'яўляецца ацурат першаснасць прысутнага ў спісах Вавельскім і Еўраінаўскім варыянта *великдень*. У сваю чаргу, індывідуальны для Хронікі Быхаўца варыянт *введений день* уяўляе сабой альбо памылку прачытання / пераасэнсавання, альбо, што таксама не выключана, вынік свядомай праўкі перапісчыка: даведаўшыся з іншых крыніц новую інфармацыю пра час паходу Альгерда на Маскву, перапісчык мог унесці змены ў рукапіс.

Не менш паказальным з'яўляецца розначытанне *Юрєвну / Oljewnu*, прысутнае ў фрагменце пераліку Альгердавых нашчадкаў. Гаворка ў дадзеным выпадку вядзецца пра другую жонку вялікага князя Альгерда цвярскую князёўну Ульяну Аляксандраўну. Зыходзячы з таго, што сярод памяншальна-ласкальных форм імені *Аляксандр / Аляксандра* прысутнічаюць формы *Олесь, Олелько, Оля* (формы *Олесь / Оля* як скарачаныя ад *Аляксандр / Аляксандра* захаваліся ў сучаснай польскай мове), то больш дакладным падаецца чытанне, прадстаўленае ў Хроніцы Быхаўца, — *Ульяна Олеўна (Оліеўна, Ольеўна?)*, што можна расчытаць як Ульяна Аляксандраўна. Разам з тым у Еўраінаўскім спісе — адзіным сярод захаваных, дзе таксама, як і ў спісах Вавельскім і Хроніка Быхаўца, ёсць падрэзаны пералік Альгердавых дзяцей, — прадстаўлены ідэнтычны варыянт з Вавельскага спіса варыянт *Юрєвну* [7, с. 223].

Індывідуальным, характэрным толькі для Хронікі Быхаўца з'яўляецца прысутны ў гэтым спісе варыянт імя астражскага кунтара — *Liebestyn* (розначытанне *Гуностын / Liebestyn*). У спісах кароткага зводу Віленскім, Супрасльскім і Акадэмічным знаходзіцца блізкі да Вавельскага спіса варыянт *Гуностын* (Віл.: *звали его Гуныстыном* [7, с. 86]; Супр.: *звали его Гуныстыном* [7, с. 62]; Акад.: *звали его Гуныстыном* [7, с. 111]). Адпаведна у Вавельскім спісе прадстаўлены больш ранні варыянт і лексема *Liebestyn* з'яўляецца ў дачыненні да яго друкаснай. Разам з тым дакладна вызначыць паходжанне гэтага друкаснага варыянта складана. У спісах пашыранага зводу (за выключэннем спіса Красінскіх, дзе таксама прадстаўлена лексема *Густын* [7, с. 133]), прысутнічае варыянт *Авгуштын* (спісы Рач. [7, с. 155], Рум. [7, с. 202], Альш. [7, с. 182], Арх. т-ва [7, с. 98]), *Август* (Еўраін. [7, с. 224]). К. Гудмантас, аналізуючы розначытанне *Гуностын / Liebestyn*, адзначыў, што ў Хроніцы Быхаўца прадстаўлена цалкам правільная нямецкая форма імя, і менавіта яна можа з'яўляцца арыгінальнай. Разам з тым даследчык не выключыў верагоднасці таго, што форма *Liebestyn* уяўляе сабой інавацыю Т. Нарбута [17, с. 127–129].

Паказальным для характарыстыкі спісаў поўнага зводу з'яўляецца таксама розначытанне *к Вилни / k Willii*: першы з варыянтаў — *к Вилни* — адпавядае варыянту са Слуцкага спіса [7, с. 69], у той час як другі — варыянту са спісаў Віленскага [7, с. 86] і Супрасльскага [7, с. 112].

Розначытанне *веру хрестыянскую / wiru ich latorynskuu* можна аднесці да тыпу свядомых правак. Прадстаўлены ў Хроніцы Быхаўца варыянт *wiru ich latorynskuu* ўтрымлівае значэнне супрацьпастаўлення «мы — яны». Гэтым падкрэсліваецца, што прыймаецца «чужая» стваральнікам тэксту вера. У сваю чаргу, варыянт *веру хрестыянскую*, наадварот, змяняе значэнне супрацьпастаўлення сябе іншым; акцэнт увагі не на тым, што прымаецца чужая вера, але на тым, што нехрысціянскі прымае хрысціянства. Паколькі дадзеная фраза не мае сабе адпаведнікаў у іншых спісах, дакладна вызначыць, якая форма з’яўляецца першаснай, немагчыма.

Да з’яўлення памылкі ў абодвух спісах — Вавельскім і Хроніцы Быхаўца — прывяло недакладнае прачытанне фразы *А людскои заставе, у Высокомь городе тогда суцу и не пустиша у градъ Скиргайла* (цыт. па Слуцк. спісе [7, с. 71]). Вынікам яго стала ўзнікненне розначытання *люд свои zostaw / Ladckoyze zostalsia*. Наяўнасць дадзенага розначытання сведчыць пра тое, што абодва спісы з’яўляюцца копіямі і спісваліся з больш ранняга праатографа, прычым у абодвух выпадках ідэнтычнае месца выклікала праблемы з расчытаннем. Важна таксама звярнуць увагу на тое, што і ў Вавельскім спісе, і ў Хроніцы Быхаўца, як і ў Слуцкім спісе, прысутнічае лексема *Скиргайла*, у той час як у спісах Віленскім, Супрасльскім і Акадэмічным — *Кограйла* [7, с. 89, с. 65], *Кограйла* [7, с. 114]. Гэта, у сваю чаргу, даказвае, што варыянт *Скиргайла* характэрны не толькі для Хронікі Быхаўца, але і для ўсяго поўнага зводу і з’яўляецца дадатковым пацвярджэннем агульнапрынятай на сёння гіпотэзы, што праатографам поўнага зводу быў спіс, блізкі да Слуцкага [6, с. 22; 13, с. 168–169].

Такім чынам, аналіз несінанімічных па сваім паходжанні розначытанняў Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца паказаў, што для Хронікі Быхаўца ў большай ступені характэрныя індывідуальныя розначытання (*wedeniy den, Oljewnu, Liebestyn*), у той час як варыянты з Вавельскага спіса маюць адпаведнікі як у Еўраінаўскім спісе (*Великден, Юревну*), так і ў спісах кароткага зводу (*Гуностым*). Разам з тым для Вавельскага спіса (што ніжэй будзе праілюстравана таксама і іншымі прыкладамі) характэрна наяўнасць большай, у параўнанні з Хронікай Быхаўца, колькасці варыянтаў, узнікненне якіх можна звязаць з памылкай прачытання альбо памылкай пераасэнсавання (*города полские; Черный Городок*).

Асобную групу розначытанняў, выяўленых пры паралельным супастаўленні Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца, складаюць розначытання, якія ўзніклі ў выніку сінанімічнай замены лексем: *братскои* (с. 286) — *braterskoy* (с. 18)¹; *францызшковъ* (с. 295, 299) — *Franciszkan* (с. 20, с. 22); *вдинство* (с. 302) —

¹ Асобна хацелася б адзначыць супадзенне варыянта *братской* у спісах Вавельскім і Еўраінаўскім (адзіным са спісаў, дзе ёсць даслоўнае тэксталагічнае супадзенне апісання пагаднення паміж вялікімі князямі Альгердам і Кейстутам [7, с. 223]).

odynostwo (с. 22); *нелюбост* (с. 303) — *nelubow* (с. 23); *вчину* (с. 306) — *otczyzni* (с. 24); *вного* (с. 320) — *toho* (с. 28); *иные* (с. 314, 330) — *inszyie* (с. 25, 31). Аналіз дадзеных розначытанняў паказвае, што большая частка варыянтаў, прадстаўленых у Вавельскім спісе, адносіцца да больш архаічнай, стылістычна маркіраванай лексікі, у той час як у Хроніцы Быхаўца адпаведная лексіка мадэрнізавана. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу прысутнасць у Хроніцы Быхаўца лексічных варыянтаў, з’яўленне якіх відавочна абумоўлена ўплывам польскай мовы: *с(о)лиця* (с. 298) — *slońca* (с. 22), *Жикгимонт* (с. 301) — *Zygmont* (с. 28); *Вилья* — *Вильно* (*засели Вильно* (с. 308) — *zaseli Wilno* (с. 24); *поедмо до Вилни* (с. 313) — *poiedmo do Wilna* (с. 25)); *шостыи* (с. 300) — *szósty* (с. 22) і інш.). Апошняе, мяркуючы, тлумачыцца тым, што Хроніка Быхаўца ўяўляе сабой позні, да таго ж транслітараваны з дапамогай польскай лацінкі спіс, які перапісваўся ў дастаткова спецыфічнай культурна-моўнай сітуацыі, звязанай з пашырэннем польскай культуры на землях ВКЛ. Наяўнасць непаланізаваных варыянтаў у больш раннім Вавельскім спісе сведчыць пра іх першаснасць у дачыненні да паланізмаў, прысутных у Хроніцы Быхаўца.

Акрамя лексічных варыянтаў сінанімічнага і несінанімічнага паходжання, пры супастаўляльным аналізе Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца выяўлены розначытання з адрозненнем у адну літару: *к — н, к — т, т — н, н — л*:

воеводу кн(я)зя Федорова, што на тых городех был, на имя Нестака , с. 290	у wojewodu kniazia Fedorowa, szto na tych horodech byl, na imia Nestana poymal, с. 20
Нехто пак был встродеский кунтор, с. 303	Nechto byl pan Ostrodski kuntor, с. 23
Винконт Андреи, 8дел его Трубчеськ, с. 300	Wingolt Andrey udel ieho Trubczesk, с. 22
И поиде таки кн(я)зь великий Витолт къ городу, с. 331	У поиде paki kniaz Witolt ko horodu Wilni, с. 31
а так к Вилни приехали, и кн(я)зь великий Якоило дядо своего кн(я)зя велико(о) Кестутя шковавши къ Креву послал, с. 313	у kak k Wilni pryiechali, y kniaz weliki Jagoylo, diadiu swojeho kniazia welikoho Kestutia, okowawszy ko Krewu poslal, с. 25

Засяродзімся на аналізе двух першых розначытанняў, паколькі для аналізу поўнага зводу яны маюць найбольш важнае значэнне. У прыватнасці, акрамя Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца імя падольскага ваяводы сустракаецца толькі ў спісах Слуцкім (лексэма *Нестак* [7, с. 74]) і Супрасльскім (лексэма *Нестуса* [7, с. 66]). Прысутнасць у Вавельскім спісе варыянта *Нестак* дадаткова пацвярджае агульнапрынятую на сёння гіпотэзу аб тым, што праатографам поўнага зводу быў спіс, блізкі да Слуцкага, і што варыянт *Нестак* з’яўляецца

першасным у дачыненні да варыянту *Нестан*. З'яўленне апошняга ў тэксце Хронікі Быхаўца можна патлумачыць памылкай / апіскай на адным з этапаў перапіскі альбо нават транслітарацыі тэксту, калі літара *к* была памылкова расчытана як *н*.

Да падобнага па паходжанні тыпу розначытанняў адносяцца варыянты *пак / рап*. У спісах Віленскім [7, с. 86] і Акадэмічным [7, с. 111] прысутнічае лексема *пак*, у той час як у Супрасльскім — *пан* [7, с. 62]. Такім чынам, варыянт *пак* з'яўляецца першасным у дачыненні да *пан*. У Хроніцы Быхаўца, у сваю чаргу, прысутнічае варыянт, які ўзнік у выніку замены літар на адным з этапаў перапіскі, і гэты варыянт тэксталагічна блізкі да чытання ў Супрасльскім спісе.

Замена літар на адным з этапаў перапіскі можна патлумачыць узнікненне розначытання *Вингонт / Wingolt*. Варыянт *Вингонт* прысутнічае ў іншых сказах гэтых жа спісаў (*u strepit ego kni(я)zъ Skirgayılo z bratom swoim Вингонтам*, с. 330 / *i stretet ieho kniazъ Skirgaylo z bratom swoim Wingontom*, с. 31), што даказвае яго першаснасць у дачыненні да варыянта з Хронікі Быхаўца.

Да цікавых лексічных розначытанняў з адрозненнем у адну літару можна аднесці таксама розначытання *Бог / Bohi*; *зажигали / zażymali*:

wn же [вялікі князь Кейстут. — Г. М.] к великому кн(я)зю Витолту, сыну своему, рек: «Ты мне не верил, а се тые грамоты, што записалися были на нас, но Бог нас встерег, с. 306

и чепы, хоромы великие поднимаячи, пленных под стены главами клали и за- жигали, с. 326

On że [вялікі князь Кейстут. — Г. М.] ko velikomu kniazіu synu swojemu Witowtu rek: ty mne ne werył, a se tyie hramoty szto zapisalisia byli na nas, no Bohi nas osterehli, с. 24

u oczepu choromy wielikiie podnimaiuczy, plennych pod steny hlawami klali y zażymali, с. 30

Нязначнае на першы погляд розначытання *но Бог нас встерез / no Bohi nas osterehli* набывае зусім іншую вагу, калі аналізаваць яго з улікам такога гістарычнага факта, як нехрышчонасць вялікага князя Кейстута. Гістарычна больш дакладным у такім выпадку выглядае варыянт Хронікі Быхаўца. Разам з тым менавіта варыянт *Бог* прысутнічае ва ўсіх іншых спісах беларуска-літоўскага летапісання — як кароткага, так і пашыранага зводу (Слуцк. [7, с. 68], Віл. [7, с. 86], Супр. [7, с. 62], Акад. [7, с. 111], Еўраін. [7, с. 224], Крас. [7, с. 134], Рачынск. [7, с. 155], Румянц. [7, с. 203], Альш. [7, с. 182]). Адпаведна гэты варыянт можна лічыць першасным у дачыненні да варыянта *боги* — пазнейшай свядомай праўкі перапісчыка. Такім чынам, можна зрабіць выснову аб тым, што папярэдне вядомы толькі па спісе Хроніка Быхаўца варыянт *боги* не з'яўляецца характэрным для ўсіх спісаў поўнага зводу. Гэтае чытанне з'яўляецца альбо індывідуальным — характэрным толькі для Хронікі Быхаўца (што

найбольш верагодна) і ўяўляе сабой свядомую праўку перапісчыка, альбо, не выключана, характэрным для асобнай групы спісаў поўнага зводу — калі праўка была зроблена на ранніх этапах перапіскі.

Да такой жа праўкі — якая магла ўзнікнуць у выніку мэтанакіраванай дзейнасці перапісчыка, а не як памылка прачытання — адносіцца розначытання *зажигали / zażymali*. Першасным з'яўляецца варыянт, прадстаўлены ў Вавельскім спісе, што даказвае тэксталагічнае супастаўленне фразы са спісамі кароткага зводу (напр., Сл.: *drugъя великия храмы очеты поднимаху и плениковъ подъ стену главами кладаху и зажигаху* [7, с. 70], тое ж у спісах Супрасльскім [7, с. 64] і Віленскім [7, с. 88]). Разам з тым варыянт *зажигали* кантэкстуальна выглядае больш лагічным: палонных клалі галовамі пад сцены пабудовы і заціскалі. Не выключана, што апісаная ў праатографе сітуацыя — захопнікі клалі палонных галовамі пад сцяну і падпальвалі — для перапісчыка Хронікі Быхаўца была слаба ўяўляльнай і кантэкстуальна нелагічнай, у выніку чаго ў тэкст быў унесены свой, кантэкстуальна больш апраўданы варыянт. Супастаўленне дадзенага ўрыўка з адпаведным урыўкам у спісах пашыранага зводу паказвае, што стваральнік пашыранага зводу таксама імкнуўся больш разгорнута — каб чытачу было зразумела — апісаць спосаб мукі палонных, і таму ў тэкстах з'яўляецца ўдакладненне, што палонных, паклаўшы галовамі пад сцяну, падпальвалі заду: *а иныхъ людей под стену головами клали, да- ньюги великими хоромы подынимаючи, и з заду люди жьгли* (цыт. па спісе Рач. [7, с. 157]).

Тэксталагічнае супастаўленне Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца выявіла таксама і тое, што сюжэтная ўстаўка пра забойства 14 пакутнікаў-францысканцаў характарызуецца найбольшай колькасцю розначытанняў паміж спісамі:

и собралшысе мещане виленские по- гани, и пришли мощю великою у кляш- тор, не хотечи хр(и)стиянства закону рымского мети, и кляштор сожгли, и мнихов семь стали, а другую сем мнихов розвязалшы, на крыж, и пустили по Вели внизъ, мовечы: «Зъ захода есте с(о)лица пришли и на веход зас по(и) д(и)те, што есте казали богов наших», с. 297–298

y sobrawszysia meszczanie Wileńskij pohanie, y przszli mociu wielikoіu u klasztor nechotiaczy chrystyanstwa zakonu Rymского mety, y klasztor sozhli, y mnichow sem stiali, a druhuiu sem mnichow rozviazawszy na kryż y pustyli po welli wniz mowiaczy, z zachoda ieste słońca przszli, y na zachod zaś poydyte, szto ieste kazilli Bohow naszym, с. 22

Дадзеная ўстаўка (да фразы *Зъ захода есте*, пасля якой адбываецца пе- рыход на іншую старонку, дзе тэкст пішацца асноўным для рукапісу почыркам) упісана ў тэкст рукапісу іншым, больш дробным за асноўны почыркам. Як можна заўважыць з вышэйпрыведзеных цытат, варыянты з Вавельскага спіса (*мнихов семь стали* — *mnichow sem stiali*; *што есте казали богов наших* — *szto ieste kazilli Bohow naszym*) з'яўляюцца відавочна памылковымі і

маглі ўзнікнуць у выніку няправільнага прачытання альбо перааэнсавання перапісчыкам тэксту. Памылковым і кантэкстуальна нелагічным з’яўляецца таксама прадстаўлены ў Вавельскім спісе варыянт *Зь захода есте с(о)лнца пришли и на веход зас по(и)д(и)те*.

Гэта яшчэ раз даказвае выказаную вышэй выснову пра тое, што Вавельскі спіс, у параўнанні з Хронікай Быхаўца, характарызуецца наяўнасцю большай колькасці «памылковых» варыянтаў. Разам з тым у шэрагу выпадкаў менавіта Вавельскі спіс захаваў больш раннія варыянты лексем (*Нестак, пак, Винкгонт, Бог, зажигали*). У сваю чаргу, некаторыя варыянты, прадстаўленыя ў Хроніцы Быхаўца, могуць сведчыць пра намаганні перапісчыка зрабіць тэкст больш зразумелым (*зажигали*) і адпаведным гістарычным рэаліям (*боги*).

Варта адзначыць і тое, што ў межах урыўка пра забойства французсканцаў у абодвух спісах прысутнічае кантэкстуальна алагічная фраза *a druguiu sem mnichow rozviazawszy / a druhuiu sem mnichow rozviazawszy*, дзе мае месца альбо памылка — павінна быць *drugix*, альбо пропуск. Наяўнасць дадзенага чытання ў спісах Вавельскім і Хроніка Быхаўца сведчыць пра тое, што абодва спісы ўзыходзяць да ўжо пашкоджанага — з наяўнай памылкай — пратографа.

Пропускі. Наяўнасць розначытанняў, звязаных з пропускам слоў ці тэкставых фрагментаў, — адна з найбольш частых з’яў рукапіснай літаратуры. І нярэдка — адна з найбольш паказальных: у адрозненне ад апісак і паўтораў слоў прысутныя ў пратографе пропускі пры ўмове адсутнасці іншых спісаў таго ж пратографа фактычна ніколі не могуць быць узноўлены перапісчыкам [2, с. 71]. Разам з тым, паколькі перапіска любога рукапісу — працэс заўсёды жывы, індывідуальны, залежны не толькі ад стану захаванасці пратографа, кампетэнцыі перапісчыка, але і ад шэрагу нюансаў, якія могуць узнікаць падчас перапіскі, сустракаюцца выпадкі, калі дакладна вызначыць, што ў дачыненні да архетыпу з’яўляецца пропускам, а што пазнейшай устаўкай, бывае праблематычным. У выпадку з Вавельскім спісам і Хронікай Быхаўца да такіх праблемных розначытанняў можна аднесці наяўныя ў Хроніцы Быхаўца і адпаведна адсутныя ў Вавельскім спісе даты бітвы на Сініх Водах і Альгердавай смерці.

И потом кн(я)зь великий Влкгирдь, ...нашодши, побил татар на Синей Воде, трех братьов — кн(я)зя Хачибей, а Кутлубугу, а Дмитрея, с. 286

АТна hod (у Т. Нарбута зноса: 1351 rok). Książ wielki Olgierd, ... szodszы pobil Tatar, na Siney wodzie troch bratow, Chaczybeja, a Kutlubuhu, a Dmitreja, c. 19

А затым кн(я)зь великий Влкгирдь ўмрет, с. 302

A zатыm kniaz wielki Olgierd umret **АТоз hod** (у Т. Нарбута зноса: 1351 rok), c. 23

Не выключана, што змешчаныя ў Хроніцы Быхаўца даты з’яўляюцца пазнейшай інтэрпаляцыяй маргінэсных запісаў. Дата Альгердавай смерці, акрамя Хронікі Быхаўца, прысутнічае ў спісах Рачынскім [7, с. 154] і Еўраінаўскім

[7, с. 224]. Тэксталагічна, аднак, дадзеныя звесткі з Хронікай Быхаўца не супадаюць.

Разам з тым пры тэксталагічным супастаўленні Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца выяўлены шэраг розначытанняў, якія сведчыць пра наяўнасць відавочных тэкставых пропускаў у Вавельскім спісе і, адпаведна, пацвярджаюць, што гэты спіс з’яўляецца копіяй:

а тепер _____ гараздъ ведаю, што з нимъ записалися на нас, с. 305

a teper z Nemeц horazdъ wedaiu, szto z nimъ zapisalisia na nas, c. 24

Если кн(я)зь великий Витолтъ будет над ним должен седеши, так, как и над ѿцомъ его _____, с. 315

iesli kniaz wielki Witolt, budet pod nimi dolzney sedety, tak kak, y nad otcem ieho, budet, c. 26

ино бы ему вдное жонки вокласти на себе плате да выити _____ в нес, с. 315

ynoby iemu odnoie zonki, wsklasty na sebe placie, da wyity won, z druhoiu zonkoiu, a toy zonce zostatysia wneie, c. 26

Звесткі пра атрыманне інфармацыі з *Немец* прысутнічаюць у Віленскім, Супрасльскім, Акадэмічным¹ спісах кароткага зводу, адпаведна можна меркаваць, што выраз з *Немец* павінен быць прысутны ў архетыпе поўнага зводу, а ў спісе Вавельскім — прапушчаны.

Пропуск лексемы *будет* і фразы *won, z druhoiu zonkoiu, a toy zonce zostatysia* робіць сказу ў Вавельскім спісе кантэкстуальна незразумелымі, і нават, як у выпадку з другім прыкладам, бессэнсоўнымі. У самім рукапісе на месцы тэкставых пропускаў ніякіх лакун, як і іншых сведчанняў таго, што перапісчык не зразумеў тэкст пратографа і пакінуў месца для пазнейшай упіскі, няма. Адпаведна, цяжка дакладна сказаць, ці дадзеныя пропускі з’яўляюцца памылкай перапісчыка Вавельскага спіса, ці былі ўжо ў спісе, з якога рабілася копія.

Разам з тым маюць месца пропускі тэкставых фрагментаў таксама і ў Хроніцы Быхаўца, пра што сведчыць супастаўленне ніжэйпрыведзенага ўрыўка з адпаведным урыўкам Слуцкага [7, с. 69], Віленскага [7, с. 87], Супрасльскага [7, с. 63] і Акадэмічнага [7, с. 113] спісаў, дзе прапушчана фраза прысутнічае:

Тогда кн(я)зь великий Яггойло перезвал его из Немец и дал ему Луческъ, и всю Вольнскую землю, и в Лит(о)вской земли ѿчину его. с. 316

Kniaz wielki Jagoylo perezwal ieho yz Nemeц, y dal iemu Luczesk, i wsiu Wolyńskuiu zemlu _____, c. 27

¹ Віл.: а з *Немци* явлено, што немци записалися на нас [7, с. 86]; Супр.: а из *Немец* ми явлено, што немци записалися на нас [7, с. 62]; Акад.: а из *Немец* ми явлено што немци записалися на нас [7, с. 111].

Наяўнасць дадзенай фразы ў Вавельскім спісе і суаднясенне яе са спісамі кароткага зводу сведчыць пра прысутнасць дадзенай фразы ў пратографе поўнага зводу.

У той жа час у Хроніцы Быхаўца прысутнічае дастаткова вялікая фраза-ўдакладненне, адпаведнікаў якой ні ў спісах кароткага, ні ў спісах пашыранага зводаў беларуска-літоўскага летапісання няма:

а се вже третее — с ним ся мы воюем з немцы, и они с ними Полоцка добывають _____, с. 305

a se wże treteie snim _____ wojuiem z Nemcy, y oni s nimi Połocka dobywaiut, pod synom moim, a pod twoim bratom pod kniazem Andrejsem Horbatym, с. 24

Звяртае на сябе ўвагу і тое, што ў абодвух спісах — і Вавельскім, і Хроніцы Быхаўца — у выніку атаясамлення перапісчыкам літар *к* і *н* замест займенніка *кім* (як у спісах кароткага зводу) з'явіўся займеннік *нім* (характэрны толькі для спісаў поўнага зводу — у спісах сярэдняга зводу таксама займеннік *кім* [7, с. 133, 155, 182, 202, 224]). Прычым, як бачна з прыведзенага прыкладу, у Вавельскім спісе, нягледзячы на замену літар, фраза, характэрная для спісаў кароткага зводу, захавана цалкам — *с ним ся мы воюем з немцы, и они с ними Полоцка добывають*, у той час як у Хроніцы Быхаўца зваротная часціца *ся* і займеннік *мы* апушчаны — *а се вże treteie snim wojuiem z Nemcy, y oni s nimi Połocka dobywaiut*, што ў цэлым не паўплывала на сэнсавае напаяўненне сказа.

Такім чынам, аналіз пропускаў у спісах Вавельскім і Хроніцы Быхаўца паказвае, што яны прысутныя ў абодвух спісах. Аднак пропускі, выяўленыя ў тэксце Вавельскага спіса, уплываюць на значэнне і звязнасць фразы. І гэта сведчыць пра тое, што Вавельскі спіс альбо спісваўся з ужо пашкоджанага пратографа, дзе прапушчаныя фразы ўжо былі страчаныя, альбо — пра няўважлівасць перапісчыка. Звяртае на сябе ўвагу, што ў Хроніцы Быхаўца прысутнічае фраза-ўдакладненне, адпаведнікаў якой у іншых спісах беларуска-літоўскага летапісання няма.

Высновы

Аналіз розначытанняў, выяўленых пры паралельным супастаўленні захаванага ў Вавельскім спісе летапіснага фрагмента з адпаведным фрагментам Хронікі Быхаўца, засведчыў наступнае.

Больш ранні па часе перапіскі Вавельскі спіс, нягледзячы на наяўнасць у ім большай у параўнанні з Хронікай Быхаўца колькасці апісак і сэнсава значных пропускаў, характарызуецца наяўнасцю большай колькасці варыянтаў, адпаведнікі якім знаходзяцца ў спісах кароткага (перадусім Слуцкі) і пашыранага (Еўраінаўскі) зводаў. Дадзеная акалічнасць пацвярджае выказаную даследчыкамі гіпотэзу аб тым, што сярод крыніц поўнага зводу быў спіс, блізкі да Слуцкага, і спіс, блізкі да Еўраінаўскага.

Хроніка Быхаўца, у сваю чаргу, характарызуецца наяўнасцю шэрагу ўнікальных чытанняў, адпаведнікаў якім у іншых спісах беларуска-літоўскага летапісання няма (*wedeniy deń, Oljewnu, Liebestyn*), а таксама чытанняў, якія могуць сведчыць пра мэтанакіраваную дзейнасць перапісчыка, абумоўленую заданнем зрабіць тэкст больш зразумелым і кантэкстуальна лагічным (*Bohi; zažymali*). Характэрным для Хронікі Быхаўца з'яўляецца таксама наяўнасць шэрагу паланізмаў, узнікненне якіх — што пацвярджае супастаўленне гэтых лексем з адпаведнымі чытаннямі Вавельскага спіса, дзе паланізмы адсутнічаюць, — мае больш позняе паходжанне і, не выключана, абумоўлена спецыфічнай культурна-моўнай сітуацыяй, у якой рабілася транслітэрацыя.

Характарызуючы працу перапісчыкаў Вавельскага спіса і Хронікі Быхаўца, варта адзначыць, што ў першым выпадку перапісчык падыходзіў да тэксту фармальна — пераносіў у яго тэкставыя паўторы, рабіў альбо пераносіў з пратографа апіскі і пропускі; у той час як у Хроніцы Быхаўца тэкст перададзены з меншай колькасцю апісак і недакладнасцяў. Дастаткова верагодным з'яўляецца і тое, што на адным з этапаў перапіскі Хронікі Быхаўца праводзілася праўка летапіснага тэксту, вынікам чаго стала з'яўленне ў яе тэксце шэрагу ўнікальных чытанняў.

Можна вылучыць асобныя чытання (*люд свои зостави / Ladckoyze zostalsia; a družju sem mnichow rozviazalшы / a druhiuu sem mnichow rozviazawszy*), якія сведчаць пра тое, што і Вавельскі спіс, і Хроніка Быхаўца (яе кірылічны пра-тограф) з'яўляюцца копіямі. Пры гэтым другое з прыведзеных розначытанняў паказвае, што абодва спісы перапісваліся з ужо пашкоджанага — з наяўным пропускам альбо памылкай — пратографа.

Літаратура

1. [Вавельскі спіс] / Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I na Wawelu, Archiwum Sanguszków, zespół nr 637, sygnatura ARS 144.
2. Летапісы і хронікі Беларусі: сярэднявечча і раньнемадэрны час / уклад. В. Варонін // ARHE = Пачатак. — 2010.
3. Лихачев, Д. С. Текстология: на материале русской литературы X–XVII веков (изд. втор., перераб. и доп.) / Д. С. Лихачев. — Ленинград, 1983.
4. Міхальчук, Г. Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго суадносіны з «Хронікай Быхаўца» / Г. Міхальчук // Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі гістарычны зборнік. — Białystok, 2016. — № 45. — С. 190–225.
5. Морозова, Н. Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: дис. ... докт. гуманитар. наук, филолог., балтийские и славянские языки и литература (H590) / Н. Морозова. — Вильнюс, 2001.
6. Морозова, Н. Проблемы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: автореф. дис. ... докт. гуманитар. наук, филолог., балтийские и славянские языки и литература (H590) / Н. Мороз. — Вильнюс, 2001.
7. Полное собрание русских летописей. — Москва, 1980. — Т. 35.

8. Рогов, А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: Стрыйковский и его хроника / А. И. Рогов. — Москва, 1966.
9. Рощына, Т. Бібліятэка Жыгімонта II Аўгуста // Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2007. — Т. 1: Абаленскі—Кадэцыя. — 2-е выд. — С. 327.
10. Сушицький, Ф. Західно-руські літописи як пам'ятники літератури / Ф. Сушицький // Збірник історично-філологічного відділу Української Академії наук. — Вып. 20. — Київ, 1921.
11. Сушицький, Ф. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури / Ф. Сушицький. — Київ, 1929.
12. Флоря, Б. Н. О «Летописце Быховца» / Б. Н. Флоря // Источники и историография славянского средневековья: сб. ст. и матер. — Москва, 1967. — С. 135–144.
13. Чамярыцкі, В. А. Беларуска літапісы як помнікі літаратуры / В. А. Чамярыцкі. — Мінск, 1969.
14. Ючас, М. А. Хроника Быховца / М. А. Ючас // Летописи и хроники. 1973. — Москва, 1974. — С. 220–231.
15. Chodynicki, K. Legenda o mecenstwie czternastu franciszkanow w Wilnie / K. Chodynicki // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1927. — T. IV. — S. 53–78.
16. Chodynicki, K. Ze studiów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim / K. Chodynicki // Odbiórka z Ateneum Wileńskiego. — 1926. — Zesz. 10–11.
17. Gudmantas, K. Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas (fragmentas) / K. Gudmantas // Senoji Lietuvos literatūra. — 2012. — Kn. 34. — S. 121–151.
18. Jabłoński, J. Drzewo Zywota, z Raiu Naprzód na Corze Jerozolimskiej Kalwaryi, złośliwą ręką potym na Górze Łysiec Przez Ręce Świętego Emeryka Krolewica Węgierskiego ... Przesadzone w Krakowie: w Drukarni Jakuba Matyaszkiwicza, J. K. M. y J. O. Jmci X. Biskupa Krakowskiego, Xiążęcia Siewierskiego, Ordynaryinego Typografa, [1736\1737], S. 58–60. (Biblioteka Narodowa w Warszawie, XVIII.2.908)
19. Kazańczuk, M. Staropolskie legendy herbowe / M. Kazańczuk. — Ossolinem, 1990.
20. Ochmański, J. Nad Kroniką Bychowca / J. Ochmański // Studia Zrodloznawcze. — T. XII. — 1967. — S. 155–163.
21. Pomniki do dziejów litewskich. Zebrane przez Teodora Narbuta z rycina i facsimile / T. Narbutt. — Wilno, 1846.
22. Ruffin, W. Historia o Drzewie Krzyża Świętego na Górę Łysą przyniesionym. Spisana przez X. Woyciecha Ruffina w Krakowie: W Drukarni Jakuba Sibeneychera, 1604, k. C2 (Biblioteka Książąt Czartoryskich, sign. 2a.1.5346)
23. Strykowski, M. Która przed tym nigdy świata nie widziała Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i Wszystkiej Rusi / M. Strykowski. — Królevec, 1582.
24. Tazbir, J. Z dziejów fałszerstw historycznych w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku / J. Tazbir // Przegląd Historyczny. — T. 57. — S. 580–598.
25. Trajdos, T. M. Benedektyni na Łyscu za panowania Władysława II Jagielly (1386–1434) / T. M. Trajdos // Roczniki Historyczne. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Rocznik XLVIII za rok 1982. — Warszawa; Poznań, 1983. — S. 1–46.